

УДК 316.347+303.094.4(477.54/.62+470.325)

Олена Піскун
(Київ)

**МОВНА ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВІ
ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
(на матеріалах Південної Слобожанщини і Белгородщини:
порівняльний аспект)**

У статті на основі результатів анкетування та власних польових матеріалів автора розкрито особливості мовної та культурної ідентифікації населення обстеженої території. З'ясовано думку респондентів щодо функціонування української та російської мов на досліджуваній території, висвітлено особливості розвитку етнокультури, трансформації традиційної обрядовості на сучасному етапі буття українського етносу.

Ключові слова: Слобожанщина, мова, білінгвізм, ідентичність, культура.

В статье на основе результатов анкетирования и собственных полевых материалов автора раскрыты особенности языковой и культурной идентификации населения исследованной территории. Выяснено мнение респондентов по поводу функционирования украинского и русского языков на исследуемой территории, раскрыты особенности развития этнокультуры, трансформации традиционной обрядности на современном этапе существования украинского этноса.

Ключевые слова: Слобожанщина, язык, билингвизм, идентичность, культура.

The report shows the peculiarities of the linguistic and cultural identification of the inhabitants of the examined territory on the base of the results of questioning and the auctorial field materials. The views of the respondents on the functioning of Ukrainian and Russian languages on the territory under study have been found out; and the features of the development of ethnic culture, as well as the transformation of traditional rites nowadays, have also been determined.

Keywords: Slobozhanshchyna, language, bilingualism, identity, culture.

У сучасній українській науковій літературі значне місце відведено дослідженню етнокультурного простору України, проблеми національного самовизначення. Саме з'ясуванню питань збереження народної культури, української ідентичності загалом, а мовної зокрема, присвячено нашу розвідку.

Кожен народ упродовж століть створює певну систему образів, яка віддзеркалює етнічну визначеність, світогляд і світосприйняття, моральні цінності [7, с. 177].

Останнім часом етнічних символів набули предмети традиційно-побутового начиння (вироби з кераміки, скла, дерева) й архітектурні споруди, слугуючи репрезентантами локальної, регіональної або загальнонаціональної орнаментики [6, с. 186].

Нам удалося простежити тісний зв'язок родинних традицій з українським корінням: наявність в інтер'єрі житла предметів народного декоративно-ужиткового мистецтва. Здебільшого – це вишивка (818 опитаних (51,1 %) представників Південної Слобожанщини), кераміка (488 слобожан (30,5 %)), різьба по дереву (397 опитаних (24,8 %)), вироби з лози (241 респондент (15,1 %)).

В опитаних нами представників Белгородщини досі зберігається покуття і традиційна манера його оформлення: набожник і лампадка. Також респонденти продемонстрували наявність ікон, вишивок, рушників, скринь, де цей спадок зберігають.

Уявлення про етнічну виразність і належність до одного з аспектів дихотомії «ми – вони» формується й на основі харчування, оскільки саме народна кухня є яскравим репрезентантом етнічної специфіки, формуючись під впливом природно-географічного середовища та соціально-економічних умов [3, с. 17].

Під час опитування більшість респондентів зазначили, що готують чи споживають борщ (1 363 представники (85,2 %) Південної Слобожанщини), адже «борщ в Україні є головною і найбільш популярною повсякденною, обідньою й навіть святковою стравою» [7, с. 178].

У першу чергу борщ слугує маркером української національної кухні, але набувають популярності і «борщ російський», «борщ ростовський» і навіть «сибірський борщ». Українці Белгородщини також готують «зімній борщ» («зімнє холодне», «літнє холодне») [2, арк. 27].

До раціону опитаних входять салати (997 слобожан (62,3 %)), котлети (947 опитаних (59,2 %)), вареники (895 мешканців (55,9 %)), каша (733 представники (45,8 %)), галушки, пельмені, сало, страви з картоплі і навіть плов (773 особи (48,3 %)), а також щі (142 респонденти (8,9 %)) і солянка (368 слобожан (23 %)). Однак респонденти зізналися, що рецептура страв, запозичених в інших народів, змінюється з урахуванням смаків і вподобань членів родини.

Результати опитування представників Белгородської області засвідчили, що і в наш час мешканці краю готують ковбаси та наповнюють м'ясом свинячий шлунок («бог»), пам'ятають, як варили саламаху, квашу, джур, пекли пиріжки з калиною чи столовим буряком [2, арк. 67]. Рецептуру цих страв на території Південної Слобожанщини вже забули. Водночас суттєво вирізняється і обрядовий стіл. Так, на Белгородщині під час поминок або весілля останніми подавали «кислі галушки» (галушки з узваром із сухофруктів), в Україні ж – пиріжки з компотом або, відповідно, щось солодке.

Отже, на території Слобожанщини зберігається єдність традиції народного харчування (приготування борщу, вареників, випікання пиріжків та ін.) з поступовою втратою особливостей української кухні під впливом глобалізаційних процесів, індустріалізації та іноетнічних впливів (додавання до страв спецій, ароматизаторів, здебільшого населення вже не виготовляє сметану, ряжанку, а купує їх у магазині).

Виявом етнонаціональної ідентичності, на наш погляд, є також державні та релігійні свята. Як засвідчили результати анкетування, зазнають змін і традиції проведення цих свят та обрядів. Так, у родинному колі головно відзначають свята новорічного циклу (Новий рік (1 337 слобожан (83,6 %)), Різдво (1 203 опитаних (75,2 %)).

У наш час, як у межах Південної Слобожанщини, так і на Белгородщині, здебільшого зберігають традиції приготування обрядових страв до Різдва: куті, узвару, випікання пиріжків. Зафіксовано поодинокі випадки побутування колядок і щедрівок, хоча їхній репертуар суттєво збіднів. Респонденти зауважують, що мало хто з дітлахів приносить вечерю, віншує колядками чи щедрує. Малозбереже-

ною залишається традиція відвідування хрещених батьків у цей день. У Белгородській області побутує обряд «Прохоркування»: *«І щедрують, і колядують, Прохоркують, у нас Прохоркують утром на сьдмое, а вєчером колядують. І січас ходять. У нас Прохоркують називаєца. Христославіє. Єслі маленькіє, вобіце маленькіє, раньше говорілі: “Маленький Прохорок родився в вівторок, у середу рано в школу оддано. Молитву читати, Христа величати. Здрастуйте, тьотку! Здрастуйте, дядьку! С празником вас!” Хадили тіки мальчікі Прохорковали»* (мешканка с. Жигайлівка Корочанського р-ну) [2, арк. 119]. Свято Василя нині відзначають як Старий Новий рік. Традиційними є приготування святкового столу та віра в першого гостя.

Серед інших свят календарного циклу важливе місце посідають Водохреща (556 респондентів (34,8 %)), Великдень (378 осіб (23,6 %)), Трійця (648 слобожан (40,5 %)). Поодинокі згадані Маковія, Спас. Однак традиційна обрядовість відзначення цих свят утрачена і зведена до механічного повторення дій – бо «так треба». Зокрема, на Белгородщині на Трійцю досі ставлять клечання на воротах, посипають травою в будинку: *«А, на Троїцю, клїчання в нас носять, кленок. На воротах ставляють, більше на воротах ставляють осіку. Шоб вона шуміла, шоб никого не допускала. А в хату несуть траву, клечання, ставляють і травою посипають»* (мешканка с. Соколівка Корочанського р-ну, 1929 р. н.) [2, арк. 37]; *«Оце під Троїцу ми усі готуємся: і у хаті прибираєм, і посипаєм у хатє травою, і чабрець рвем, травичку отаку харошу рвем, і ото на вікнах покладеш, і у хаті ж посипаєм... А клечання шє той, вєткі, кльон, в основном кльон, люди бєрьозу, усе, а в нас кльон... Клєчаньє вішаєм у той, де скотина, кругом, і несем на кладбіще. Це вєчером перед Троїцею»* (мешканка с. Жигайлівка Корочанського р-ну, 1940 р. н.) [2, арк. 133].

Клечання населення використовує і як засіб від переляку: *«Дети вот когда боятся всё, обрезают ноготочки, крестик рисуют, ...делают дырочки и от, косяк вот на дверях, где порог, и вот этот колышек осиноый забивали, ребёнок переростал, ребёнок перерос вот это и всё, и страх проходил и всё-всё, вот именно*

вот этим осиновым клечаньями, которые вот на улице шумели, отпугивали всю эту нечесть» (мешканка с. Соколівка Корочанського р-ну, 1966 р. н.) [2, арк. 39].

Однак, на наш погляд, найпершим і найважливішим фактором збереження й передачі соціального досвіду, етнічних особливостей народу та, зрештою, визначення етнонаціональної ідентифікації особистості є мова, адже насамперед за мовною ознакою людина шукає собі подібних. Зокрема, результати анкетування засвідчили, що погляди респондентів на поняття «рідна мова» розділилися. Так, 645 (40,3 %) представників Південної Слобожанщини вважають рідною одночасно дві мови – українську й російську. Ще 603 (37,7 %) респонденти цього ж історико-етнографічного регіону розглядають українську мову як рідну. Близько 1/5 опитаних (330 осіб (20,6 %)) обирають як рідну російську мову.

Зауважимо, що в приватній бесіді більшість представників Харківської області вважають рідною українську мову. Доволі цікавим є власний приклад вибору української мови як рідної однієї з респонденток м. Харкова: *«Для мене рідною є українська, хоча й така суржикова. Тобто мої батьки з села, вони, будучи людьми трохи нижчого соціального статусу, вони не на стільки вдосконалились в перейманні такої от общепонятного языка, да, що. Якби у нас вдома це українська мова, в селі, де я багато проводила часу, от, хоча школа в мене, наприклад, була російськомовна, але це не було так важливо, нормально викладалась українська мова, добре, багато читалось літератури, книжок завжди багато дома було українською, ...для мене це був, тобто це все-таки був свідомий крок, тобто так само, як у всіх цих інтелектуалів дев'ятнадцятого століття, це там навернення, навернення на українську мову. Тобто це був певний крок певного дня. Ми нічого не узгоджували. Я просто пам'ятаю, що стала говорити з чоловіком українською, він, звичайно, став відповідати, тобто так все склалось, бо і, скажімо, низка інших друзів, да, там всі говорять українською. Це не була проблема»* (мешканка м. Харкова, 1986 р. н.) [1, арк. 14].

Мешканці обстежених нами українських сіл Белгородської області одностайні у виборі рідної мови, хоча й переко-

нані, що вони «балакають по-хахляцьки», а українською мовою не володіють: «Я балакаю, як щас балакаю, так і балакаю, ...а так українського не знаю» (мешканка с. Жигайлівка Корочанського р-ну) [2, арк. 135].

Отже, наразі результати опитування засвідчили, що як на об'єктивному, так і на суб'єктивно-особистісному зрізі в Слобожан переважають дві мови – українська й російська. І цьому, на думку однієї з представниць м. Харкова, є пояснення: «Найцікавіше, коли було опитування, я не пам'ятаю в якому році, ходили по хатах, питали от про ці всі матерії, ну був перепис населення, і вийшла моя сестра відповідати за всіх. Я пам'ятаю, що йшла по сходах, мене це не цікавило, я там вже десь поверх нижче і я чую в неї питають: “Какой там Ваш родной язык?” і моя Таня, яка завжди була російськомовною, каже: “Українська”, тобто це от однозначно на рівні от там цінностей, на рівні ідентифікації це буде українська, хоча навіть вона нею не користується» (1986 р. н.) [1, арк. 14].

Відповідаючи на запитання анкети, інформатори зізналися, що користуються українською мовою лише за необхідності (на роботі чи в інституті). Це підтверджують і наступні узагальнені результати дослідження. Зокрема, на роботі або у ВНЗ представники Слобідської України спілкуються російською мовою (684 особи (42,8 %)), також наявні випадки одночасного використання обох мов (444 респонденти (27,8 %)). Як засвідчили результати анкетування, лише 237 опитаних (14,8 %) послуговуються на роботі українською мовою. До того ж 189 осіб (11,8 %) зазначили, що розмовляють на роботі суржиком.

Однак у спілкуванні з друзями також превалює російська мова (766 представників (47,9 %)), за винятком Полтавської та Сумської областей, де використовують державну мову (16 осіб (29,6 %)). Щоправда, 56 представників (47,8 %) Сумської області спілкуються з друзями суржиком, а 21 особа (18 %) – українською та російською мовами. У Полтавській області 18 опитаних (33,4 %) із друзями контактують українською та російською мовами, що можемо трактувати як ситуативний білінгвізм.

Під час опитування мешканців Белгородської області з'ясувалося, що наші респонденти, які народилися до 70-х років

XX ст., «хохляцкою» мовою володіють, її розуміють, використовують у спілкуванні в родині та з односельцями. Інформаторка з м. Короча (1962 р. н.) зауважила, що її син навіть переглядає телепередачі та читає українською мовою. Однак, на жаль, представники молодшого покоління російську мову вважають престижнішою. Зокрема, мешканець с. Івіца (1995 р. н.) не на диктофон зізнався, що його батьки «хохли», але він намагається користуватися виключно російською мовою для того, аби досягнути успіху в майбутньому, вступити до ВНЗу обласного центру.

Інша респондентка стежить за мовленням своїх онуків: «...здесь разговаривают на слэнге и дети у меня часто вот это гэкают, чёкают, шокают и я их отучаю, в каком смысле, говорю: “Дети, в семье, пожалуйста, разговаривать разговаривайте, ну, в школе или, вы хотите же куда-нибудь ездить, не только здесь работают и жить, вы хотите, чтобы перед вами открыты были дороги? Вот научитесь такому чистому языку тоже. Вы сейчас тем более живёте в России» [2, арк. 9].

На жаль, у нашій державі українська мова не має такого престижу. Враховуючи результати анкетування мешканців Південної Слобожанщини, можемо вести мову про проблему русифікації населення та функціонування білінгвізму на досліджуваній території.

Спираючись на теоретичні узагальнення наших попередників та результати власного дослідження, можемо умотивовано констатувати збалансованих білінгвів, які з дитинства володіють двома мовами і знають їх однаково глибоко. Водночас двомовність може стати поштовхом до розвитку подвійної ідентичності, яка констатує дві культурні орієнтації індивіда (за індивідуальної двомовності) або дві та більше колективні ідентичності (за масового білінгвізму). У першому випадку це може загрожувати маргінальністю індивіда (пересічний білінгв) або ні (перекладач).

Таким чином, здійснюються перші кроки у створенні біетнічної ідентичності (поєднання особи як зі своєю етнічною групою, так і з іноетнічною). Зокрема, академік Г. Скрипник стверджує, що ідентифікація особистості з двома етнічними спільнотами та формування біетнічної

ідентичності, бікультуралізму виявляється в притаманному індивіду почуттю належності до двох культур, що дозволяє констатувати ситуативний характер етнічної ідентичності [5, с. 83].

У Північній Слобожанщині ж «в офіційних установах люди спілкуються російською, а рідною говіркою – на вулиці та вдома» [4, с. 9]. Мешканець Східної Слобожанщини Л. Волошин переконаний, що «українці у Воронежі потроху асимілюються. Донька із зятем потроху вдома розмовляють українською, а онуки її вже не знають і навчити їх немає де» [4, с. 9].

Пріоритети щодо використання мови вдома представниками Південної Слобожанщини змінюються: разом з російською (726 опитаних (45,4 %)) функціонує суржик (302 особи (18,9 %)). Також близько 1/5 респондентів (292 мешканці (18,3 %)) послуговується двома мовами і лише 185 представників (11,6 %) спілкуються українською мовою.

На наш погляд, небезпека продовження протиприродної мовної асиміляції українства полягає в поширенні російської мови як рідної серед молоді та осіб середнього віку, адже представники саме цих вікових категорій формують сучасність і закладають фундамент майбуття України.

Досить складним, навіть суперечливим, для респондентів виявилось питання про державну мову в Україні. Більшість опитаних зазначили, що «державною мовою в Україні має бути українська мова» (619 осіб (38,7 %) на теренах Слобідської України, зокрема, 120 представниць студентської молоді (7,5 %) Донецької області, 40 (2,5 %) – Луганської, 42 (2,6 %) – Сумської). Однак не поступаються їм кількісно і поборники впровадження двох державних мов (606 слобожан (37,8 %), зокрема, 114 (7,1 %) респондентів Донецької області, 52 (3,3 %) – Луганської). Ще 227 слобожан (14,2 %) переконані в тому, що потрібно надати російській мові статусу «державної». Як не дивно, але 147 представників (9,2 %) Південної Слобожанщини не цікавить окреслене питання.

Під час опитування ми знайшли і прибічників української мови як єдиної державної («Державною мовою в Україні має бути українська мова, яка, на мій погляд, є головним чинником ідентифікації української нації, об'єднання українства» (мешканка м. Харкова, 1988 р. н.) [1,

арк. 17]; «Державною мовою в Україні має бути українська мова. Ми ж живем у державі Україна, тому мова должна быть українська» (представниця смт Борова, 1967 р. н.) [1, арк. 4]) і тих, хто бажає користуватися російською як регіональною («Я считаю, что каждый имеет право разговаривать на своём родном языке. Если я читаю, купил лекарство, читаю. Внимательно почитайте инструкцию, я её читаю внимательно, а я не понимаю ничего. И не только я, здесь же ж много таких» (мешканець м. Харкова, 1931 р. н.) [1, арк. 22]; «По-моему, неплохая идея введения русского языка как регионального» (мешканець м. Харкова, 1958 р. н.) [1, арк. 82].

Не мають респонденти однозначної відповіді й щодо результатів утілення гасла «Дві мови – одна нація» в Україні: частина опитаних представників Слобожанщини вагається з відповіддю (534 особи (33,4 %)), ще частина переконана, що цей факт нічого не змінить (368 мешканців (23 %)). 247 респондентів (15,4 %) уважають, що втілення цього гасла призведе до розколу України, а 212 (13,3 %) – до консолідації нації. Лише 206 осіб (12,9 %) переконані, що наслідком запровадження гасла «Дві мови – одна нація» стане протистояння на регіональному рівні.

Отже, отримані результати підтвердили, що мовне питання досі залишається найбільочішим як у сфері державної політики та функціонування мов, так і в етноідентифікаційних процесах.

Науковці висловлюються про неповноту, недосконалість, недобудованість, недорозвиненість української мовної системи, що зумовлено вадами українського суспільства (відсутність стійких ідентитетів, національної ідеї).

Отже, результати вивчення особливостей мовного ідентитету засвідчили рівнозначне функціонування російської та української мов серед мешканців краю (віком від 18 до 54 років), що змушує вжити заходів та розробити державні програми щодо стимулювання та розвитку української мови на теренах держави. Отримані відомості загалом уможливили констатування етнотериторіальної і культурної єдності представників історико-етнографічного краю Слобожанщина, розміщеного в межах двох держав – України і Російської Федерації.

Джерела

1. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 731 (Піскун О. О. Експедиційні матеріали, зібрані в рамках теми «Сучасні етноідентифікаційні процеси населення Слобожанщини» (Харків, Харківська область). 2012 р., 142 арк.).

2. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 734 (Бондаренко Г. Б., Піскун О. О. Експедиційні матеріали, зібрані в рамках спільного проекту Інституту етнології та антропології РАН та ІМФЕ НАН України «Російсько-українське пограниччя: етносоціологічний моніторинг» (м. Короча, с. Соколівка, с. Велика Халань, с. Жигайлівка Корочанського району Белгородської області, Російська Федерація). 2012 р., 150 арк.).

Література

3. Артюх Л. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Артюх – К., 1982. – 110 с.

4. Леонов І. Українське Подоння / І. Леонов // Україна Молода. – 2010. – № 216. – С. 8–9.

5. Скрипник Г. Ідентичність та етнічно-ідентифікаційні процеси в Україні / Г. Скрипник // Матеріали до української етнології. – 2005. – Вип. 5 (8). – С. 80–86.

6. Титар О. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності / О. Титар. – Х., 2006. – 240 с.

7. Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах / [за наук. ред. А. Пономарьова]. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – 444 с.

Скорочення

АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
РАН – Російська академія наук